

ПРАВА ЛЮДИНИ І ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА

М. КОЗЮБРА

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри загальнотеоретичних
та державно-правових наук
(Національний університет
«Києво-Могилянська академія»)*

Права людини — один із найважливіших соціальних і політико-правових інститутів, який об'єктивно є мірилом досягнень суспільства, показником рівня його цивілізованості. І це зрозуміло. Адже саме за допомогою цього інституту особистість долучається до матеріальних і духовних благ суспільства, до механізмів влади, законних форм волевиявлення і реалізації власних інтересів. Від рівня забезпеченості права залежить ступінь досконалості самої особистості, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. «Людський вимір», врешті-решт, є пробним каменем і точкою відліку будь-яких перетворень, які здійснюються в суспільстві.

Надзвичайно важливим надбанням цивілізації, причому не лише європейської, як інколи прийнято вважати, є верховенство права. У Декларації демократичних цінностей, підписаній представниками сімох найпотужніших світових демократій, воно згадується першим. «Ми віримо у верховенство права, — йдеться в ній, — яке поважає і захищає без страху й упередження права і свободи кожного громадянина та забезпечує основу умов, в яких людський дух має розвиватись вільно і різнобічно» [1, 9].

© М. Козюбра, 2010

Незважаючи на тісний зв'язок між правами людини і верховенством права, відносини між ними не завжди були безхмарними. Напруга між верховенством права і певними видами прав людини зберігається донині. Мета статті полягає у пошуку шляхів і засобів усунення цієї напруги та гармонізації відносин.

Історія становлення прав людини, як відомо, своїм корінням сягає глибини віків. Проте саме поняття «права людини» було сформоване лише в епоху Просвітництва завдяки зусиллям представників доктрини природного права, а сам термін «права людини» вперше з'явився у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

Основні природні права людини на зорі їх офіційного визнання і закріплення поширювалися головним чином на три цінності — життя, свободу, власність. Основне призначення цих прав полягало насамперед в обмеженні влади держави над людиною, забезпеченні автономії особистості від державного втручання у найважливіші для людини сфери життєдіяльності.

Отже, їх можна охарактеризувати як права людини від держави; на державу відповідно покладалися здебільшого

такі обов'язки — утримуватися від втручання у сферу особистої свободи людини, захищати її від посягань державних органів, інших суб'єктів та забезпечувати юридичну рівність людей.

Саме свобода особистості та її суверенітет, які становили основу так званих негативних прав людини або прав «першого покоління», сформували відповідну філософію прав людини, згідно з якою рівність людей трактувалася як формальна, тобто рівність у правах і свободах та рівність перед законом і судом. Юридичним (суб'єктивним) правом за цією філософією визнавалися лише ті домагання людини, які можуть бути об'єктом судового захисту. Як зазначав один із послідовних прихильників ліберальної традиції в розумінні прав людини професор Гарвардського університету Р. Дворкін, юридичне право — це «інституційне право на рішення суду в його присудовій функції» [2, 13].

Як невід'ємна складова ліберальної доктрини з її ідеалами свободи, демократії, індивідуальних прав людини, які зводилися виключно до прав «першого покоління» — громадянських і політичних, — формувалася концепція верховенства права (*The Rule of Law*), основоположником якої вважається англійський конституціоналіст А. Дайсі [3].

Відповідно до цієї концепції основне призначення верховенства права полягає в гарантуванні свободи особистості, убезпечуванні її від довільного втручання держави та її органів, захист життя, власності, інших індивідуальних прав людей та забезпеченні їхньої юридичної рівності. Вихідні ідеї концепції верховенства права, бастионом якої є, як впливає із зазначеного, Велика Британія, згодом знайшли своє втілення та розвиток у німецькій доктрині *rechtsstaat* (правова держава), французькій док-

трині *preeminence de droit* (верховенство права) та її різновидності *etat de droit* (правова держава).

Хоча в історії розвитку названих концепцій і доктрин спостерігалися суттєві розбіжності, нині, на думку переважної більшості правників, відмінності між ними є швидше термінологічними, ніж змістовними, що дає підстави стверджувати про те, що в сучасному світі вони стали майже прототипами одне одного, «узагальненими назвами споріднених концепцій», що відкидає можливість пошуку суттєвої різниці між ними» [4, 68–70].

Як концепція верховенства права, так і доктрина правової держави ґрунтуються на утвердженні таких цінностей, як функціонування держави, зв'язаної вимогами верховенства права; дотримання принципу рівності громадян перед законом і судом; охорона прав і свобод людини, зокрема за допомогою ефективного і неупередженого правосуддя тощо.

Поряд із безперечними позитивними рисами названа філософія прав людини згодом виявила свої слабкі сторони.

Досвід індустріальних країн показав, що закріплені навіть у конституціях гарантії рівності громадянських і політичних прав людей самі по собі не спроможні усунути їх фактичної нерівності, яка постійно поглиблювалася.

У зв'язку з цим поступово почала складатися нова філософія прав людини, в основу якої були покладені соціал-демократичні ідеали соціальної справедливості, соціальної солідарності, соціальних зобов'язань тощо. Вона суттєво розширила уявлення про права людини: поряд із громадянським і політичним аспектами права доповнилися соціальним аспектом, що у свою чергу призвело до суттєвого роз-

ширення їх каталогу за рахунок включення до нього соціально-економічних прав, які прийнято іменувати правами «другого покоління». Це знайшло свій вияв, зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та ін.

Не заперечуючи ідеологічного і дипломатичного впливу колишнього СРСР на прийняття цих міжнародних документів, керівні інстанції якого справді доклали чимало зусиль для «збагачення» прав людини «соціалістичними досягненнями», разом з тим, як на мене, не варто вбачати у цьому впливі основної причини включення соціально-економічних прав до появи названих документів, як це інколи трактується в пострадянській літературі.

Поповнення каталогу прав людини соціально-економічними правами обумовлене насамперед масштабними соціальними змінами, що відбулися у світі, наростаючою соціалізацією держав, їх еволюцією від чисто ліберальної моделі до ліберально-соціальної, яка розпочалася ще в кінці XIX ст. (порівняно задовго до соціалістичної революції в Росії) й особливо помітно виявилася в середині XX ст. Саме в цей час відбувається поступове і ширше включення до конституцій багатьох держав соціально-економічних прав і свобод, які гарантували б інтереси насамперед тих, хто працює за наймом, — права на працю і пов'язаних з ним гарантій, зокрема соціальне забезпечення трудящих, а також прав і свобод соціально-культурного характеру, в конституційному гарантуванні яких зацікавлені здебільшого ті ж наймані працівники, — права

на освіту, на доступ до досягнень науки і культури тощо.

Уже на початку соціалізації держав виникли запитання: чи можливо поєднати принцип верховенства права та принципи соціальної держави з її орієнтацією на зміцнення соціальної справедливості та соціальної злагоди в суспільстві, забезпечення не лише юридичної, а й матеріальної рівності його членів або ж принаймні зведення до мінімуму майнового розшарування населення; як бути з однією з визначальних ознак «юридичності» прав людини щодо соціально-економічних прав — можливістю їх судового захисту?

Не знаходячи шляхів вирішення цих питань, чимало західних фахівців, слідом за основоположником концепції верховенства права А. Дайсі, заговорили про послаблення позицій верховенства права на Заході, а також і про його повний занепад. «Формальна рівність перед законом, — писав один із послідовників А. Дайсі, англійський правознавець Ф. Хайєк, — суперечить, а насправді є несумісною з будь-якою діяльністю влади, спрямованою на забезпечення матеріальної чи реальної рівності різних людей, будь-яка політика, спрямована безпосередньо на реальне досягнення ідеалу справедливості в розподілі, має вести до руйнування верховенства права» [5, 87–88; 6, 79–81].

Ці слова сказані понад півстоліття тому. Проте гармонії між принципом верховенства права і принципами соціальної держави не досягнуто й донині, незважаючи на активізацію пошуків шляхів усунення суперечностей між ними* [7].

* Спроби поєднати принципи соціальної держави з принципами правової держави робилися також у вітчизняному правознавстві. Однак вони завершувалися здебільшого висновком про те, що правова держава функціонує на основі права, а соціальна держава відображає стійку загальну спрямованість діяльності, пов'язану із забезпеченням загальносоціальних інтересів. Навряд чи такий висновок наближає нас до юридичної гармонізації відносин між вимогами правової і соціальної держави, громадянськими і політичними та економічними, соціальними і культурними правами.

Щоправда, акценти в дискусіях на цю тему за останні два десятиліття помітно змінилися. Якщо ще у 60–80 роках ХХ ст. прихильники концепції верховенства права з тривогою констатували, що «держава загального добробуту перемагає» [6, 84–85], у зв'язку з чим «ключові складові верховенства права руйнуються», то в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. пролунали протилежні думки: неможливо вирішити соціальні проблеми (буквально «нагодувати людей») за рахунок відібрання свободи [8, 104–105], неминучим наслідком чого є істотне розшарування людей, їх матеріальна нерівність. Звідси заклики до скорочення суспільних видатків, повернення до традиційних ліберальних цінностей, які означають захист фундаментальних прав «природного походження» — життя, свободи, власності, — а нерідко й висновки про неминучий крах моделі соціальної держави.

Здавалося б, подібні погляди не позбавлені раціонального зерна. Справді, не можна не помітити, що надмірний оптимізм щодо подальшої долі соціально-економічних прав, характерний для часів їх міжнародно-правового та національного визнання, виправдався далеко не повністю. Досвід як «держав загального добробуту», так і країн «державного соціалізму» свідчить, що незважаючи на значні зусилля і кошти, які були вкладені в соціальну сферу, особливо у другій половині ХХ ст., багато найважливіших соціальних проблем залишилися невирішеними. Понад те, суттєве подорожчання послуг та допомог, які мають надаватися соціальною державою, разом із усвідомленням небезмежного зростання ресурсів для їх

забезпечення, похитнули саму віру в можливість вирішення цих проблем.

Однак, попри певне сповільнення процесу соціалізації держав під тиском зазначених обставин, він триває й нині, втягуючи у свою орбіту навіть ті країни, менталітет населення яких формувався в лоні лібералізму і традиційно залишається не дуже схильним до соціал-демократичних ідей, як, наприклад, США. Сполучені Штати Америки досить довго були серед небагатьох країн, які категорично заперечували за соціально-економічними правами їх суб'єктивно-юридичну природу. Проте у другій половині ХХ ст. ставлення до цих прав у США почало суттєво змінюватися. Хоча соціально-економічні права, як і раніше, залишаються незафіксованими в американській конституції, триває процес їх легітимізації, як конституційних фундаментальних прав*.

Багато зусиль до такої легітимації доклав Верховний суд США, тісно пов'язавши ці права з класичними правами на життя, свободу, власність. Соціально-економічні права розглядаються не лише як похідні від останніх, а як права, що забезпечують принцип рівності — основоположний принцип американського конституціоналізму [9, 9].

Для поглибленого осмислення відносин між принципом верховенства права і соціальною державою, зокрема із соціально-економічними правами, суттєве значення має також еволюція у розумінні прав людини, яка відбулася в останні десятиліття на міжнародному рівні. Від класичної, ліберальної моделі, згідно з якою економічні та соціальні права не вважалися суб'єктивними правами, оскільки

* Щоправда, термін «соціально-економічні права» в юридичній практиці США майже не використовується. Здебільшого вживаються поняття «позитивні права» (*positive rights*), «публічні права» (*public rights*), «загальні права» (*general rights*) тощо.

на відміну від громадянських і політичних не могли забезпечуватися судовим захистом, а тому розглядалися виключно як «наміри держави», «права доручення» тощо, міжнародна спільнота послідовно еволюціонує до універсалізації прав людини, відповідно до якої всі види прав є невід'ємними, взаємообумовленими, взаємозалежними і рівнозначними. Така універсалізація змісту прав людини є на сьогодні офіційною позицією ООН [10, 12].

Універсалізований підхід до трактування прав людини притаманний також Конституції України. Як один із учасників підготовки її проектів не можу стверджувати, що такий підхід був наслідком глибокого усвідомлення тих міжнародних процесів, про які щойно йшлося. Швидше це була данина відповідній соціалістичній традиції, яку, враховуючи ментальність нашого народу, не можна було проігнорувати.

Конституція України закріплює соціально-економічні права разом з іншими основними правами у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», тобто на відміну від інших конституцій, які розглядають ці права як програмні для держави, вводить їх в єдину систему прав людини. Всі вони визначаються як «невідчужувані» (ст. 21). З цього логічно випливає, що конституційні (основні) права людини, включаючи соціально-економічні, не встановлюються державою, а лише визнаються і гарантуються нею.

Якщо до цього додати положення ч. 1 ст. 55 Конституції України, відповідно до якого «права і свободи людини і громадянина захищаються судом» без будь-яких винятків і застережень, то висновок напрашується однозначний: Основний Закон України фак-

тично урівнює юридичний статус соціально-економічних прав зі статусом громадянських і політичних прав.

Наскільки це було виправданим? Як на мене, навіть із позицій сучасної міжнародної універсалізації прав людини повне зрівнювання соціально-економічних прав (принаймні у тому вигляді, в якому вони переважно сформульовані у Конституції України) з громадянськими і політичними було необґрунтованим.

Надмірна загальність конституційних положень, які закріплюють зазначені права, невизначеність обсягу обов'язків держави у їх забезпеченні, відсутність належних фінансових можливостей для цього (тим більше в умовах економічної кризи), неможливість судового захисту фактично перетворили соціально-економічні права у звичайну декларацію. Це підриває довіру людей не лише до відповідних положень Конституції України, а й до інституту прав людини та до Основного Закону загалом.

Можна було б запропонувати внести певні зміни до Конституції, відмовившись від деяких практично нездійснених формулювань та привівши решту конституційних положень про соціально-економічні права у відповідність до матеріальних можливостей держави (не лише нинішніх, а й перспективних). Проте перепоною на шляху до реалізації таких пропозицій може стати ст. 157 Основного Закону, згідно з якою «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина».

Слід зважити також на згадувану радянську традицію, за якою пріоритетними для переважної частини населення є не стільки свобода, скільки матеріальний достаток. Свобода, як свідчать соціологічні дослідження,

пріоритетна лише для порівняно незначної частини населення (не завжди, до речі, найзаможнішої).

Звичайно, не можна не враховувати, що масове зубожіння навіть працюючої частини населення, не кажучи вже про тих, хто не спроможний заробити на життя працею, яке відбулося в останні роки, не може не відбитися на пріоритетах. Однак навіть у цій ситуації проблему соціально-економічних прав не слід зводити до соціального захисту — соціального забезпечення, допомог, компенсацій тощо. Це хоча й важлива, проте лише частина проблеми соціально-економічних прав.

Тим часом у програмах майже всіх кандидатів у президенти України під час виборчої кампанії, яка щойно завершилась, домінували саме соціально захисні акценти. Чого тільки в них не наобіцяно: компенсація відсотків за кредити і виплата дотацій сільгоспвиробникам; різке зростання виплат на народження дитини й на утримання дитини до 18 років; формування за рахунок державних фондів антикризових продовольчого і медичного коштів; державне іпотечне кредитування під 7 % річних; будівництво за державний кошт одного мільйона квартир протягом 10 років для молоді, державних службовців, людей з обмеженими можливостями та ін.

Що ж до шляхів, засобів і способів наповнення державного бюджету програми, як правило, обмежуються загальними фразами.

Суперечності між популістськими обіцянками і реальними фінансовими можливостями їх виконання породжують замкнене коло. У масовій свідомості людей, незалежно від намірів проповідників, власне, продовжують культивуватись уявлення про права людини, насамперед як про соціальні гарантії та блага. Класичні ж свободи

за попередньою традицією відсуваються на задній план.

Це стосується зокрема й економічних свобод, розширенню яких мало б бути відведене одне з провідних місць у забезпеченні соціально-економічних прав людей. Адже саме право на самореалізацію в економічній сфері — це один з основних шляхів підвищення матеріального добробуту населення. Проте проблема розширення свобод у програмах більшості кандидатів у президенти України, на жаль, виявилася на периферії: про необхідність їх розширення йшлося лише у загальних рисах, чіткого бачення його механізмів цим програмам бракувало. І це при тому, що за рівнем економічної свободи Україна нині опинилася на 125 місці у світі.

Взагалі, як правильно зазначають економісти, акценти в соціальній політиці мають бути кардинально змінені. Основними її складовими мають стати: розвиток трудового потенціалу, інтелектуалізація процесів праці, сприяння продуктивній зайнятості, забезпечення гідних умов та гідної оплати праці, розвиток соціальної сфери та створення гідних умов життєдіяльності для тих, хто ще чи вже не може себе захистити [11].

Послідовне і беззастережне дотримання вимог людської гідності як онтологічної основи всіх прав і свобод людини [12, 5] — це, очевидно, найоптимальніший і найперспективніший шлях до гармонізації відносин між верховенством права і принципами соціальної держави, зокрема й соціально-економічними правами. Як зазначено у Преамбулі Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, вони «впливають з властивої людській особі гідності», на утвердження якої насамперед спрямований названий пакт. І це цілком ло-

гічно. Без забезпечення соціально-економічних прав людська гідність виявиться декларативною, а верховенство права здатне перетворитися у непрацюючу доктринальну абстракцію.

Прийнято вважати, що соціально-економічні права, на протигагу громадянським і політичним, вимагають від держави позитивних зусиль, тобто активного втручання у відповідні сфери життєдіяльності людей для створення умов, необхідних для їх розвитку, через законодавчу, управлінську та іншу діяльність (звідси назва «позитивні права»).

Серед засобів забезпечення соціально-економічних прав називаються передусім відповідні державні економічні та соціальні програми. Не ставлячи під сумнів їх необхідність і важливість для реалізації соціальної політики держави, зокрема подолання диспропорцій у розвитку ринку, доходах населення, для підвищення рівня та якості освітніх послуг, медичної допомоги тощо, разом із тим має настати усвідомлення того, що основним правовим критерієм реальної дієвості положення, яке закріплює будь-яке право, є можливість судового захисту права та виконання судових рішень. Без цього право залишатиметься фікцією. Не мають бути винятком із цього правила також соціально-економічні права, тим більше в умовах їх віднесення до загальної системи прав людини і конституційного урівнювання з громадянськими і політичними правами. Позбавлені засобів судового захисту соціально-економічні права, як слушно зазначила на одній з міжнародних конференцій представниця Росії Н. Колотова, виявляються «не більше, ніж правом бути на буксирі» [13, 8], тобто залишатися результатом патерналістської турботи держави. Це ставить людину в підлегле становище

до держави, становище прохача, а не рівноправного партнера, що принижує людську гідність.

У зв'язку з цим виникає актуальна і водночас досить складна проблема подальшої юридизації соціально-економічних прав (адже конституційне урівнювання з іншими правами — хоча й необхідний, проте лише перший крок на шляху до цього).

На мою думку, вона може здійснюватися у декількох напрямках. Одним з основних має стати ширше використання для судового захисту соціально-економічних прав, прав першого покоління. Тут нагромаджений чималий світовий досвід, який необхідно втілювати також у національну судову практику.

Так, попри те, що наукові дискусії щодо можливості судового захисту соціально-економічних прав у США тривають донині, Верховний суд США ще на зламі 60–70 років ХХ ст. перейшов до їх захисту, застосовуючи положення Конституції для захисту класичних прав — прав на життя, свободу, власність і використовуючи доктрини «належної правової процедури» та «рівного захисту закону». Показовим у цьому плані є рішення Верховного суду США у справі «Гольдберг проти Келлі» 1970 р., яким суд постановив, що неможливо припинити виплату державних соціальних допомог без судового слухання за повною процедурою (*full hearings*) з дотриманням усіх елементів цивільного процесу, оскільки це буде позбавленням власності без «належної правової процедури», тобто процедури за правилами цивільного процесу. Суд наголосив, що в цьому випадку йдеться про «можливість існування» і «право власності на єдине джерело доходу у вигляді соціальної допомоги» [14, 30]. Судова практика розглядає соціально-

економічних прав у єдності з іншими правами триває у США й нині.

Близький до американського підхід до захисту соціально-економічних прав застосовується у ФРН. Як і Конституція США, Основний закон ФРН не закріплює соціально-економічних прав як основних, фундаментальних прав, забезпечених конституційним захистом, хоча на відміну від США, в Основному законі ФРН є положення про соціальну державу. У Німеччині утвердився підхід, згідно з яким принципи Основного закону «примушують тлумачити право на соціальне забезпечення таким чином, що суб'єкт соціального забезпечення має здійснити цей правовий обов'язок щодо потребуючого такого забезпечення, і що в останнього є відповідна правова претензія» [15, 37].

Підтвердженням цього може служити низка рішень Федерального Конституційного суду Німеччини у справах щодо соціального забезпечення, зокрема пенсійних прав. Судом вони характеризуються як такі, що мають майнову цінність і належать до конституційно-правового поняття власності, що міститься у ст. 14 Основного закону [10; 16], отже, підлягають судовому захисту.

Підходи до судового захисту соціально-економічних прав, схожі з названими, дедалі активніше впроваджуються у практику Європейського суду з прав людини.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини), на сторожі якої покликаний стояти високий суд, орієнтована на захист прав і свобод «першого покоління», не варто шукати у ній положень, які прямо чи опосередковано закріплюють соціальні та економічні права, як вважають деякі автори [10; 16].

Право людини на власність, закріплене у ст. 1 Протоколу № 1 до

Конвенції, яке за вітчизняною традицією здебільшого відносять до соціально-економічних прав, насправді є одним із найфундаментальніших, «священних і непорушних» класичних прав, що випливають із природи людської істоти. Його призначення цілком вписувалося в межі «простору свободи», який гарантувався «негативними» правами першого покоління.

Тим більше, немає підстав відносити до соціально-економічних прав, прямо зафіксованих у Конвенції, заборону рабства та примусової праці, а до опосередковано закріплених — «деякі соціальні моменти» права на повагу до сімейного життя (ст. 8 Конвенції), свободи зібрань та права об'єднання (ст. 11 Конвенції) тощо [10, 16].

Очевидно, має йтися про дещо інше. В Європейській конвенції з прав людини справді можна знайти чимало положень, які більшою чи меншою мірою дають можливість тлумачити їх таким чином, щоб охопити ними «деякі соціальні моменти». Проте це швидше свідчить не про пряме чи опосередковане закріплення нею соціально-економічних прав, а про те, що вже з початку свого зародження деякі права «першого покоління» тлумачилися таким чином, що створювався ґрунт для народження прав «другого покоління» [17, 7]. Хоча за своєю метою і призначенням Європейський суд з прав людини мав захищати закріплені в Конвенції класичні права і свободи, порівняно швидко він стикнувся з проблемами, які виходять за їх межі. За відсутності спеціалізованих регіональних судів соціального спрямування (навіть після прийняття Європейської соціальної хартії) Європейський суд з прав людини поступово почав сам «соціалізуватися», спочатку спираючись на положення Конвенції, що стосуються класичних прав людини,

зокрема права власності, а потім і на інші положення Конвенції, які, на перший погляд, не мали відношення до соціально-економічних прав, зокрема на ч. 1 ст. 6 Конвенції — право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом.

Попри певні суперечності, які мали місце в практиці Європейського суду з прав людини (як приклад можна назвати обмежене тлумачення терміна «громадянські права і обов'язки» — *civil rights and obligations*, що міститься у тій самій ч. 1 ст. 6, на що цілком слушно звернув свого часу увагу суддя Л. Лукаїдес в окремій думці у справі «Маауйа проти Франції»), можна дійти висновку про те, що принцип верховенства права в діяльності Суду все більше наповнювався новим змістом, поширюючи вимоги правосуддя і справедливості не лише на класичні, а й на соціально-економічні права.

Яскравим підтвердженням цього можуть бути рішення Суду у справах за скаргами громадян пострадянських держав, зокрема України, про не виплату зарплат, пенсій, призначення пенсій у розмірах, нижчих встановленого законом прожиткового мінімуму тощо. Ці рішення повчальні для України не лише з точки зору того, як ефективно можуть захищатися певні соціально-економічні права крізь призму використання класичних громадянських прав, а й з позиції повного ігнорування вітчизняними судами положень Конституції України, норми якої відповідно до ч. 1 ст. 8 «є нормами прямої дії».

Показовою у цьому плані є справа «Проніна проти України». Зважаючи на обсяг статті, не зупинятимемось детально на всіх перипетіях цієї справи. Відзначимо головне: всупереч ч. 3

ст. 46 Конституції України, яка передбачає, що «пенсії, інші види соціальних витрат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом», це конституційне положення було брутально проігнороване як органами соціального забезпечення, так і судами України, притому що докази, наведені пенсіонеркою С. Проніною в українських судах про порушення щодо неї зазначеного положення Основного Закону України, були беззаперечними.

На жаль, належних висновків із цієї та інших справ, розглянутих Європейським судом з прав людини щодо захисту соціально-економічних прав, відповідачем по яких була Україна, вона не зробила. Вітчизняна судова практика продовжує обходити ці «незручні» питання.

Важливим кроком на шляху подальшої юридикації соціально-економічних прав, як свідчить світовий досвід, має стати ефективніше використання для судового захисту цих прав інституту державного соціального страхування, передбаченого, зокрема, ч. 2 ст. 46, ч. 1 ст. 49 Конституції України.

У сучасному суспільстві таке страхування відіграє роль своєрідного суспільного договору, який, як слушно зазначає Н. Кабанець, має нормативну природу, тобто є договірним зобов'язанням між відповідними суб'єктами [18, 344–345].

Хоча у проблемі соціального страхування залишається чимало дискусійних питань, проте на сьогодні практично ні в кого не виникає сумнівів у тому, що воно породжує взаємні права й обов'язки між сторонами цього суспільного договору — державою і громадянами, причому незалежно від

того, фінансується система соціального страхування виключно за рахунок страхових внесків громадян чи з залученням коштів підприємств, установ і організацій, у яких вони працюють.

Такої позиції дотримується, зокрема, Європейський суд з прав людини, який навіть за відсутності певних аспектів приватного (цивільного) права у формі соціального страхування визнавав необхідність захисту соціально-економічних прав у судовому порядку. Це чітко виявилось у його рішенні у справі «Фельдбрюгге проти Нідерландів» 1986 р. та низці наступних рішень [19, 457–467]. Щоправда, Суд аргументував свої рішення переважно порушенням прав, закріплених у ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, тобто громадянських прав.

Право, що виникає із соціального страхування, розглядається нині, за всієї неусталеності судової практики (як міжнародної, так і національної), переважно як набуте суб'єктивне право, якому кореспондує юридичний обов'язок держави. Це змушені визнати навіть ті, хто свого часу був противником соціального страхування [20, 210].

Нарешті, ще один напрям юдизації соціально-економічних прав полягає, за висловом Л. Дюгі, у «переведенні» їх із загальнопублічних прав на рівень конкретних юридичних прав і кореспондуючих їм обов'язків, які можуть бути реалізовані за допомогою юридичних засобів і забезпечені відповідними державно-правовими інститутами, передусім інститутами правосуддя. Саме цим шляхом, як свідчить зарубіжний досвід, йдуть чимало європейських країн, розвиваючи соціальне законодавство, зокрема у формі кодифікованих актів.

Як у радянські часи, так і, на жаль, сьогодні «переведення» загальних конституційних положень про со-

ціально-економічні права в реальну юридичну площину торкнулося лише досить обмеженої категорії цих прав. Переважна більшість із них залишається містифікацією, що, як зазначалося, дискредитує конституційно-правові інститути.

Необхідність розгорнутої юридичної регламентації соціально-економічних прав тим більше стає очевидною в умовах обмеженості фінансових можливостей держави для їх забезпечення.

Не виражені в конкретних юридичних відносинах, що захищаються судом, соціально-економічні права в їх практичному застосуванні фактично ставляться в залежність від політичних поглядів можновладців, а люди — носії цих прав — у залежність від розсуду державних чиновників та інших осіб, причетних до реалізації цих прав. Це, у свою чергу, створює сприятливе середовище для зловживання службовим становищем, хабарництва, корупції тощо.

Підтвердженням цього може служити стан забезпечення права на медичну допомогу, передбаченого ст. 49 Конституції України. Відповідно до ч. 2 цієї статті така допомога у державних і комунальних закладах охорони здоров'я надається безоплатно. З розумінням ставлячись до того, що фінансові можливості держави для забезпечення безоплатної медичної допомоги не безмежні, Конституційний Суд України ще в листопаді 1998 р. у мотивувальній частині рішення у справі «про платні медичні послуги», суддею-доповідачем за якою був автор цієї статті, констатував, що «вихід з критичної ситуації, яка склалася з бюджетним фінансуванням охорони здоров'я, не в запровадженні практично необмеженого переліку платних медичних послуг», а в зміні відповідно

до положень ст. 49 Конституції «концептуальних підходів до розв'язання проблем, пов'язаних із забезпеченням права на медичну допомогу — розробці, затвердженні та впровадженні відповідних загальнодержавних програм, в яких був би чітко визначений гарантований державою (у тому числі державним фінансуванням) обсяг безоплатної медичної допомоги всім громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я, запровадженні медичного страхування та ін.». Відтоді минуло понад 10 років. А віз, як кажуть, і нині там.

Не можна, звичайно, стверджувати, що чітко визначення обсягу безоплатної медичної допомоги — це панацея від тих негараздів, які мають нині місце у вітчизняній системі охорони здоров'я. Та все ж, як свідчить досвід деяких держав, зокрема пострадянських, це один із перших кроків

для «переведення» права на медичну допомогу в юридичну площину, наведення порядку в цій сфері та подолання тотальних поборів, нерідко «легітимізованих» різного роду відомчими і локальними актами.

Як на мене, подібні підходи могли б бути застосовані також щодо деяких інших соціально-економічних прав — права на освіту, зокрема на безоплатність вищої освіти, що усунуло б елементи дискримінації у ній, які мають місце нині, право на житло тощо. Проте це тема окремих досліджень.

Завершуючи, ще раз хочеться наголосити, що тільки надання соціально-економічним правам безпосереднього юридичного змісту із забезпеченням їх судовим захистом спроможне перетворити їх з декларацій у реальність, поставивши державну владу в суворі правові межі.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Declaration of Demokratie values*. Washington Post. 9 June 1984. A 14 // Таманага Браян. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія. — К., 2007.
2. *Дворкін Р.* Серйозний погляд на права. — К., 2000.
3. *Головатий С. П.* Верховенство права : у 3 кн. — К., 2006.
4. *The Rule of Law*. Konrad-Adenauer-Stiftung. — 1997.
5. *Hayek F. A.* The Road to Serfdom. Chicago. — 1944. — P. 87–88.
6. *Таманага Браян.* Верховенство права. Історія. Політика. Теорія. — К., 2007.
7. *Скрипнюк О.* Принципи соціальної і правової держави: єдність чи конфронтація? // Людина і політика. — 2001. — № 1; *Єрмоленко Д. О.* Співвідношення соціальної та правової держави // Держава та право. — 2001. — № 12.
8. *Kriegl M.* Human Right and the Separation of Powers. The Rule of Law. Konrad-Adenauer-Stiftung.
9. *Сафонов В. Н.* Конституция США и социально-экономические права граждан. Историко-правовое исследование. — М., 2007.
10. *Варламов С. О.* Економічні і соціальні права людини : Європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження). — Л., 2009.
11. *Колот А.* Міфи соціальної політики, або з чого слід розпочати формування нової моделі // Дзеркало тижня. — 2010. — 23 січ.
12. *Гришук О. В.* Людська гідність у праві : філософський аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / О. В. Гришук. — Х., 2008.
13. *Колотова Н.* Система социально-экономических прав. Тезисы 2-го Международного форума «Конституционный статус социально-экономических прав». — Рига, 1999.
14. *Goldberg V. Kelly* 397 U.S. 254, 266 (1970) // Сафонов В. Н. Конституция США и социально-экономические права граждан. Историко-правовые исследование. — М., 2007.
15. *Судебная практика по административному праву / отв. ред. Дж. Галлиган.* — М., 2002.
16. *Шевчук С. В.* Судовий захист прав людини. — К., 2006. — С. 742.
17. *Михайловская И.* Генезис социально-экономических прав и их влияние на реформирование посттоталитарных систем. Тезисы 2-го Международного форума «Конституционный статус социально-экономических прав». — Рига, 1999.
18. *Кабанець Н.* Теоретичні характеристики та практично-прикладні аспекти використання нормативного поняття соціального договору // Про українське право. — Число IV. — К., 2009.

19. Дженис М., Кэй Р., Брэдли Э. Европейское право в области прав человека. Практика и комментарии. — М. ; Будапешт, 1997.
20. Фридман М. Капитализм и свобода. — М., 2006.

Козюбра М. І. Права людини і верховенство права

Анотація. У статті розглядаються відносини між правами людини і принципом верховенства права. Основна увага зосереджується на аналізі суперечностей між принципом верховенства права і соціально-економічними правами та пошуках шляхів і засобів усунення цих суперечностей.

Ключові слова: права людини, верховенство права, соціально-економічні права, суперечності, юридизація, судовий захист.

Козюбра Н. И. Права человека и верховенство права

Аннотация. В статье рассматриваются отношения между правами человека и принципом верховенства права. Основное внимание сосредотачивается на анализе противоречий между принципом верховенства права и социально-экономическими правами, поиске путей и средств устранения этих противоречий.

Ключевые слова: права человека, верховенство права, социально-экономические права, противоречия, юридизация, судебная защита.

Koziubra M. I. Human Rights and the Rule of Law

Annotation. The article deals with the relations between Human Rights and the Rule of Law. The emphasis is made on the analysis of the contradictions between the Rule of Law and social and economic rights, as well as the search for the ways and means of eliminating such contradictions.

Key words: Human Rights, Rule of Law, social and economic rights, contradictions, juridization, judicial protection.